

ימי עיון בתנ"ך תשע"ח

כאשר העברית השגורה בפינו מפריעה לנו לפרש כראוי את התנ"ך – 0-140-400

על מילים מקראיות שמשמעותן השתנתה בימינו

הרב אורי סמט, orisamet@gmail.com

1. אחר כך אמר שראוי להזהר במצוה שייחשב בה שהיא קלה, כגון שמחת הרגל ולמידת לשון קודש, ובמצוה שהתבארה חומרנה, כמו מילה וציצית ושחיטת פסח (הרמב"ם, פירוש המשניות, אבות ב, א, תרגום ר"י שילת).

אדום

2. זאת חקת התורה אשר צנה ה' לאמר דבר אל בני ישראל ויקחו אליך פרה אדמה תמימה אשר אין בה מום אשר לא עלה עליה על (במדבר יט, ב).

3. אדומה – צפרא (תרגום רס"ג שם).

4. צהוב-חום כעין חלמון ביצה כהה, שהוא הצבע והגון הטבעי של רוב הפרות, והציווי הוא שתהא כולה מגון אחד ללא תערובת. אבל אדומה ממש כדם הרי זה דבר שאינו במציאות, ואם ימצא אינו אלא פלא עצום, ולא יתכן שיצטוו על דבר שאינו טבעי... גון זה המוגדר בעברית "אדום" הרי בערבית אינו בכלל "אחמר" אלא בכלל "אצפר" (ר"י קאפח במהדורתו שם, ירושלים תשמ"ד, עמ' קנו, הערה 1).

5. מצאנו בתנ"ך ובדברי חז"ל כמה הוכחות לכך שהצבע הנקרא כיום חום נכלל בלשונם ב"אדום" (הרב עזריה אריאל, "צבע הפרה האדומה", מעלין בקודש לג [תשע"ז], עמ' 167).

נצל – נ-צ-ל פיעל

6. וּשְׁאַלְהָ אִשָּׁה מְשַׁכְּנֶתָּה וּמִגֵּרַת בֵּיתָהּ פְּלִי כֶסֶף וְכֹלֵי זָהָב וּשְׁמֹלֹת וְשִׁמְתָם עַל בְּנֵיכֶם וְעַל בְּנֹתֵיכֶם וְנִצַּלְתֶּם אֶת מִצְרַיִם (שמות ג, כב).

7. 1. השתמש במשהו כדי להפיק ממנו רווח או תועלת; עשה שימוש מרבי במשהו. 2. עשק, קיפח, השתמש באדם אחר לצורך השגת מטרה מסוימת מבלי לתת לו תמורה מתאימה (י' שוויקה, מילון רב-מילים).

8. וינצלו את מצרים אמר רבי אמי מלמד שעשאוה כמצודה שאין בה דגן וריש לקיש אמר עשאוה כמצולה שאין בה דגים (בבלי, ברכות ט ע"ב).

9. נצל... נצל את פלוני, לקח ממנו כל מה שהיה לו... (א' בן-יהודה, מילון הלשון העברית הישנה והחדשה)

10. ונצלתם את מצרים – פירשו הקדמונים תרוקנו את מצרים (תרגום אונקלוס) וקרוב הוא ללשון 'ויתנצלו בני ישראל את עדים מהר חורב' שפירושו: הורידו. שם הוא בבניין התפעל... וכאן הוא בבניין פיעל: תגרמו למצרים שיהיו ריקים מתכשיטיהם. שורש 'נצל' בבניין פיעל נמצא במקרא בעניין זה בלבד (ואין לפרשו במשמעות שיש בלשון ימינו ללשון 'ניצולי' שהוא עושק ודיכוי) (ע' חכם, דעת מקרא לשמות שם).

מילים חדשות-ישנות

11. אחת הדרכים מאז ומתמיד להרחבת השפה הייתה נתינת משמעות חדשה למילה ישנה... זו הייתה שיטתו של אחד ממבשרי תחיית הלשון, י"מ פינס, שדגל בסיסמה: "הגדולה שבמעלות למילה חדשה – אם איננה חדשה" (דבר לעוסקים בתחיית שפתנו, האור ט, תרנ"ג, גיליון יח עמ' סא)... דרישה זו מומשה ע"י רבים ממחדשי לשוננו בקחתם מאגרן המקרא מילים יחידאיות או בעייתיות ובהועידם אותן לשימוש לצורכי החיים החדשים ודרישותיהם, בהוראה שנתנו להן ללא התחשבות בגיזרון האמיתי ובמשמעותן המקורית (ר' ויס, "לשון מקרא לעצמו, לשון ימינו לעצמם", לשוננו לעם כז, א-ב (תשלי"ו), עמ' 3 [=ר' ויס, בשוט לשון, ירושלים 1982, עמ' 135]).

12. אף על פי שמילות מחודשות מועילות, לדעתי, ללשון מתעוררת לתחיה הרבה יותר ממילות מצויות, יש יתרון גדול אחד לאלו האחרונות, מפני שביחס אליהן אין שום פחד, שמא נתחדשו לא ברוח הלשון. ויש גם יתרון גדול שני: המילות המצויות הן "שגורות בפי הבריות" פחות או יותר. במה הדברים אמורים? במילות המקראיות שאין להן הוראה ידועה לרוב הקוראים או ההוראה החדשה רחוקה היא הרבה מן הישנה, עד שאין מקום לשום בלבול מושגים... (י' קלוזנר, הלשון העברית – לשון חיה, ירושלים תשי"ט, עמ' 34).

ימי עיון בתנ"ך תשע"ח

אקדח

13. וְשִׁמְתִי כַדָּד שְׁמִשְׁתִּיף וְשִׁעְרִיף לְאַבְנֵי אֶקְדָּח וְכָל גְּבוּלָדָּ לְאַבְנֵי חֶפֶץ (ישעיהו נד, יב).

14. אֶקְדָּח – א) אבן מהאבנים היקרות, אדומה ומזהרת כגחלת... ב) ∞ כלי זין מורה בכוח האש, והתייחד בזמן האחרון להקנה הקטן, שבית קיבול הכדור שלו סובב ומורים בו פעמים אחדות זו אחר זו, revolver, ופשט השימוש בו הרבה בדיבור ובהעיתונים (הצעת השם הזה בהצבי לכלי הנשק הדוחה בכוח האש וגזרתיו מן השורש קדח) (מילון בן-יהודה).

צהר

15. צהר תַעֲשֶׂה לַתְּבָה וְאֵל אִמָּה תִכְלֶנָּה מִלְמַעְלָה וּפְתַח הַתְּבָה בְּצִדָּה תִּשְׂיִם תַּחְתֵּימִים שְׁנַיִם וְשְׁלֹשִׁים תַּעֲשֶׂה (בראשית ו, טז).

16. ר' אבא בר כהנא אמר חלון, רבי לוי אמר מרגליות (בראשית רבה לא, יא).

17. צהר – למילה שתומה זו, שהיא יחידאית במקרא, הוצעו פירושים שונים. ראשונים קישרו אותה עם המילה "צהריים" מלשון אור, וסברו שהכוונה בה לאבן טובה המזהירה בתוך התיבה או לחלון שקוף המעביר אור. המקבילים את הפירוש "חלון" מסתמכים על פרק ח, ו שלהלן, שם נזכר "חלון התיבה" שעשה נח. המפרשים החדשים גוזרים את המילה "צהר" מ-*ṣērū* האכדית ומ-*zi* האוגריתית שמשמעותם "גב", ומפרשים שהכוונה למכסה התיבה הנזכר להלן (ח, יג)... שהרי בהמשך הפסוק נאמר "ואל אמה תכלנה מלמעלה", וגם צו זה מתייחס כנראה למכסה התיבה. מוטיב בניית המכסה לתיבה כחלק מההוראות הטכניות ובנייתה בכלל ידוע גם מעלילת המבול המסופוטאמית. בנוסחה המקוטעת מניפור מצווה האל אָאָה על גיבור המבול לאמור: "כסה (את הספינה) במכסה חזק!", וכיוצא בזה אנו מוצאים בעלילות המקבילות (ראה גלגמש לוח י"א שורה 31...) (ח' כהן, עולם התנ"ך, בראשית שם).

ביתן

18. וּבְמִלּוֹאת הַיָּמִים הָאֵלֶּה עָשָׂה הַמֶּלֶךְ לְכָל הָעַם הַנִּמְצָאִים בְּשׁוֹשׁן הַבִּירָה לְמַגְדוֹל וְעַד קָטָן מִשְׁתָּה שְׁבַעַת יָמִים בְּחֶצֶר גִּנת בֵּיתֵן הַמֶּלֶךְ (אסתר א, ה).

19. בדברנו היום על ביתן אנו מתכוונים אל בית קטן, "בניין ארעי... המשמש למטרה זמנית" (אבן שושן), כגון ביתן בתערוכה. המילה כדלעצמה היא מאגרונו של המקרא והיא מופיעה במגילת אסתר בשלושה פסוקים. כאן כוונתה המדויקת טרם הובררה די צורכה. לפי רוב החוקרים החדשים מקורה הוא בשם האכדי בִּיתְנֵה שהוראתו ארמון, וגם פנימי... כיצד נתקבל בלשונו ביתן בהוראה של בית קטן, ארעי?... בשימושנו משתקפת תפיסת הסיומת ך ב"ביתן" כצורך של הקטנה... (ויס, שם עמ' 35-36).

בצקלנו

20. וַאִישׁ בָּא מִבְּעַל שְׁלֹשָׁה וַיָּבֵא לְאִישׁ הָאֵלֶּה לְחֶם בְּפִנְיָם עֶשְׂרִים לֶחֶם שְׁעָרִים וְכַרְמֶל בְּצַקְלָנוּ וַיֹּאמֶר תֵּן לָעַם וַיֹּאכְלוּ (מלכים ב ד, מב).

21. צֶקְלוֹן - ...כעין שק כפול ייתלה משני עברי החמור ישים בו הרוכב צידה וכיוצא בזה. ואיש בא מבעל שלשה... ובספרים המאוחרים: אמר לו הקב"ה, יעקב, הלחם בצקלונך והבאר לפניך לאכול ולשתות במקום הזה (פדר"א לח) (מילון בן-יהודה).

22. צֶקְלוֹן – מילה זו בעיקר במשמעות שק, ילקוט וכדומה מצאו קדמונים ואחרונים במלכים ב ד, מב... ואולם, לפי שראה ראשונה מ"ד קאסוטו (ואך אחריו אני במילון בן-יהודה), מלמדת אותנו לשון אוגרית, המתגלית לפנינו באוצרותיה, שלא "צקלון" היא צורת המילה, אלא "בצקלון" בבי"ת שורשית, ואין הוראתה שק או ילקוט אלא לחם הביכורים, שעורים וכרמל, ראשית תבואתו של האיש, היא שנקראה "בצקלון"... כי כן בא באוגריתית "בצקל" בהקבלה אל "שבילת".... בתיאור שני מעשי קסמים שבהם מחבק ומנשק אֵל כאן את ה"בצקל" וכאן את ה"שבילת" ומוסר אחר כך את שניהם שיושמו בתוך האסם... ואפשר שלפנינו הרחבה מן בצק, כדוגמת גבעול, אשכול מן גבע, אשך (נ"ה טור-סיני, הלשון והספר, כרך הלשון, ירושלים תש"ח, עמ' 343).

ערב

23. כִּי אִם אֵינְךָ מְשַׁלַּח אֶת עַמִּי הַנְּגִי מִשְׁלִיחַ בָּד וּבַעֲבָדֶיךָ וּבַעֲמָדָה וּבְבִתֶּיךָ אֶת הָעָרִב וּמָלְאוּ בְּתֵי מִצְרַיִם אֶת הָעָרִב וְגַם הָאֲדָמָה אֲשֶׁר הֵם עֲלֶיהָ. וַיַּעַשׂ ה' כִּן וַיָּבֵא עָרִב כְּבֹד בֵּיתָה פְּרָעָה וּבֵית עֲבָדָיו וּבְכָל אֶרֶץ מִצְרַיִם תִּשְׁחַת הָאֶרֶץ מִפְּנֵי הָעָרִב (שמות ח, יז, כ).

24. עָרִב – המכה הרביעית מן מכות מצרים [המחבר לא פירש את השם, ויש בו חילוקי דעות. כל קדמונינו פירשו ערבוביה של חיות רעות. השבעים פירשו: מין ממיני הזבובים, וכן כמה מן החדשים] (מילון בן-יהודה).

ימי עיון בתנ"ך תשע"ח

מהשימוש בשם זה כשם עצם קיבוצי ומכל התיאור בשמות ח, יז כז, ברור שמדובר בכמות גדולה מאוד של חיות מזיקות שה' משליח בבתי האנשים ובכל האדמה, עד שיבכל ארץ מצרים תשחת הארץ מפני הַעֲרָבִים. אין תקדים לשילוח כמויות אדירות של חיות טרף גם בתוך הבתים כדי להשחית את כל הארץ! אף אין תקדים למילה אחת המסמנת 'ערבוביה של חיות טרף שונות'... ללא אטימולוגיה ראויה, אף הצעה אינה יכולה להתקבל. מכל ההצעות האטימולוגיות שהוצעו, יש רק הצעה אחת שהיא מתאימה לעדויות המקראיות הנ"ל. ההצעה להשוות את המילה ערב לאכדית urbatu "סוג של תולעת" (ח' כהן), "חמישה מקרים נוספים של 'רעים לא נאמנים': כל מקרה לאור האכדית: בלשן, מכולת, ערוב, ערש, תבל", מ' כוגן [עורך], בארצות שומר ואכד – מחקרים חדשים – יום עיון לכבוד יעקב קליין בהגיעו לגבורות, ירושלים [בדפוס]).

סתי

25. כִּי הִנֵּה הַסֵּתִי [הַסֵּתִי] עֶבֶר הַגֶּשֶׁם חֲלָף הֶלֶד לֹא (שיר השירים ב, יא).

26. יש לזכור שבמקרא ובספרות חז"ל השנה מתחלקת לשני חלקים – קיץ וחורף במקרא, ימות החמה וימות הגשמים במשנה ובתלמוד – והיא החלוקה הטבעית לאקלים של ארץ ישראל, שאינו מכיר "עונות ביניים" כמו האקלים של אירופה... "סתיו" באה במקרא פעם יחידה (שיה"ש ב, יא) כשם נרדף לחורף (השווה ערבית شتاء = חורף), והיא קיבלה את ההוראה הרגילה היום רק ב"לימודי הטבע" של מרדכי יאוועל, משנת 1836 (בן-יהודה)... אחרי שנטשנו את חלוקת השנה לשני פרקי זמן, חלוקה הנהוגה בתרבותנו העתיקה והמעוגנת בטבע של אזורנו, וקיבלנו את חלוקת השנה לארבעה פרקי הזמן של עמי אירופה, שש מילים עבריות ("עונה", "תקופה", "אביב", "קיץ", "סתיו", "חורף") שינו את תחומי משמעותן כדי להתאים את עצמן למילים מקבילות של שפות זרות... (גב"ע צרפתי, העברית בראי הסמנטיקה, ירושלים תשס"א, עמ' 277-278)

27. בכתבי הקודש נמצאות כידוע, מילות יתרות במספר גדול, כלומר מילות שהוראותיהן מיתרגמות על ידי עוד כמה מילות, שהוראתן שווה. אלו הן המילים הנקראות בעברית "שמות נרדפים". והרי הרבה מן המילות המיותרות הללו (כמובן, לא כולן) יכולות היו להרחיב את לשוננו אילו היינו קובעים אותן בהוראות של מילות שאינן מצויות במקרא. למשל "סתיו" שהוראתה בארמית Winter מיותרת היא, שהרי עת שנה זו מציינת המילה העברית "חורף". ולעומת זה אין במקרא מילה המציינת את עת-השנה Herbst. ולמה לא נסמן עת-שנה זו במילת "סתיו"? ואם יתעקש אדם וישאל אותנו: איזו רשות יש לנו לסמן בשם "סתיו" את התור Herbst בשעה שהוראתו בארמית ושימושו בשיר השירים מוכיחים שהורה בימי קדם רק על חורף? למתעקש כזה נראה על השם "גשם" שהוראתו הראשונה "מטר" ואחר כך קיבל מתוך השפעה של הלשון הערבית גם את ההוראה גוף. ולמה נפחד אנו מלשנות מהוראה להוראה? (קלוזנר, שם עמ' 31-32)

עפעפים

28. וְתַמְהַרְנָה וְתִשָּׁנָה עֲלֵינוּ נְהִי וְתִרְדָּנָה עֵינֵינוּ דְמַעָה וְעַפְעֵפִינוּ יָזְלוּ מֵיָם (ירמיהו ט, יז).
ה' בְּהִיכַל קִדְשׁוֹ ה' בְּשָׁמַיִם כָּסְאוֹ עֵינָיו יִחַזּוּ עַפְעֵפִיו יִבְחֲנוּ בְּנֵי אָדָם (תהלים יא, ד).
אִם אֲתָן שָׁנַת לְעֵינֵי לְעַפְפֵי תִנּוּמָה (תהלים קלב, ד).
אֵל תִּתֵּן שָׁנָה לְעֵינֶיךָ וְתִנּוּמָה לְעַפְפֵיךָ (משלי ו, ד).

29. עֶפְעָף - כל אחד משני קפלי העור המסתתימים בריסים והנפגשים זה עם זה בשעת עצימת העיניים. העפעפיים מגינים על העיניים מפני חדירה של אור חזק, מפני פגיעה ומפני יובש (מילון רב-מילים).

30. מכיוון שהמילה עפעפיים מצויה רק בהקשרים שיריים ובתדירות נמוכה בהרבה מהמילה המקראית עיניים, ניתן לראות במילה עפעפיים מועמדת למילת B פיוטית ושוות ערך מבחינה סמנטית למילה הרגילה (מילת A) עיניים... מדובר בשימוש בעיניים לצורך ראייה או כדי להזיל דמעות... (ח' כהן), "עוד 'רעים לא נאמנים': משמעים רגילים של מילים בעברית בת זמננו שנולדו מתוך טעות", מחקרים בלשון יא-יב [תשס"ט], עמ' 185).

זָמַם (ז-מ-מ פעל), מְזָמָה

31. וְעִשְׂתֶּם לוֹ כַּאֲשֶׁר זָמַם לַעֲשׂוֹת לְאַחֵיו וּבַעֲרַתְּ הָרַע מִקֶּרְבָּךְ (דברים יט, יט).

32. מְזָמָה – תוכנית חשאית לביצוע דבר רע, בוגדני או מזיק; דבר שזוממים לעשותו (מילון רב-מילים).

33. בָּרָא כֹּל בְּחֻמָּה / בְּעֵצָה וּבְמִזְמָה / מְאֹד נִעְלָמָה / מַעֲיֵנִי כֹּל חַי / לְבִי וּבִשְׂרִי יִרְנְנוּ לְאֵל-לִי חַי (אבן עזרא, צמאה נפשי).

34. כִּי נָטוּ עֲלֵיךְ רַעַה חֲשָׁבוּ מִזְמָה בֶּל יוֹכְלוּ (תהלים כא, יב).

מִזְמָה תִּשְׁמַר עֲלֵיךְ תִּבְנוֹנָה תִּנְצֵרְכָה (משלי ב, יא).

בְּנֵי אֵל יִלְזוּ מַעֲיֵנֶיךָ נִצָּר תִּשְׁיָה וּמִזְמָה (משלי ג, כא).

ימי עיון בתנ"ך תשע"ח

35. כל זימה שבמקרא לשון עצה הוא יש לטובה ויש לרעה (רש"י, יחזקאל טז, מג).

36. בניגוד לשימושי זמם במקרא ובבן-סירא, הרי בלשון חז"ל אין מציינים כל גזורי זמם אלא מושג פגום, מחשבה זדונית, עדות שקר... בלשון ימינו כמו בלשון חז"ל זמם על כל גזוריו אינו אלא חד-משמעי: שלילי לגמרי (ר' ויס, שם, עמ' 40-41).

אברך

37. וירָכַב אֹתוֹ בְּמִרְכָּבַת הַמְּשֻׁנָּה אֲשֶׁר לוֹ וַיִּקְרָאוּ לְפָנָיו אֲבָרְךָ וְנָתַן אֹתוֹ עַל כָּל אֶרֶץ מִצְרַיִם (בראשית מא, מג).

38. אֲבָרְךָ – צעיר יהודי (בייחוד בשנים הראשונות לנישואיו) המקדיש את כל זמנו ללימוד תורה כשהוא סמוך על שולחן חותנו; (כיום) בחור ישיבה (גם שאיננו נשוי) (מילון רב-מילים).

39. אברך – אחד ממנהגי הכיבוד שלפי המקרא כיבדו בהם המלכים אנשים שהצטיינו בשירותם... מפרשים וחוקרים ניסו לבאר את המלה על פי המצרית או על פי האכדית (אֲבָרְכָּ, שם פקידות), אבל לא הגיעו לביאור המניח את הדעת. אחרים ביארו אותה על פי העברית, כלשון כריעת ברך (נ"ה טור-סיני, אנצקלופדיה מקראית, כרך א, ערך "אברך").

40. וְאֲרָכִיב נְתִיבָה בְּרִתִּיכָא תְּנִינְתָא דְלַפְרָעָה וְהוּוּ מְקַלְסִין לְקַדְמוּי דִּין אֲבָא לְמַלְכָּא רַב בְּחֻמְתָּא וְרַפְיָא בְּשִׁנְיָא וּמְנִי נְתִיבָה סָרְכָן עַל כָּל אֶרְעָא דְמִצְרַיִם (ת"י המיוחס ליונתן, בראשית שם).

רגלים

41. שְׁלֹשׁ רִגְלִים תַּחַג לִי בְּשֻׁנָּה (שמות כג, יד).

42. (כח) וַיִּפְתַּח ה' אֶת פִּי הָאֲתוֹן וַתֹּאמֶר לְבַלְעֵם מָה עֲשִׂיתִי לָךְ כִּי הִפִּיתִנִי זֶה שְׁלֹשׁ רִגְלִים.

(לב) וַיֹּאמֶר אֵלָיו מֶלֶאֱדָה ה' עַל מָה הִפִּיתָ אֶת אֲתוֹנְךָ זֶה שְׁלֹשׁ רִגְלִים הִנֵּה אֲנִכִּי יִצְאָתִי לְשֹׁטָן כִּי גֵרַט הִדְרָךְ לְגַגְדִּי.

(לג) וַתִּרְאַנִי הָאֲתוֹן וַתֵּט לְפָנָי זֶה שְׁלֹשׁ רִגְלִים אוֹלִי נִטְתָּה מִפְּנֵי כִּי עָתָה גַם אֲתָכָה הִרְגִיתִי וְאוֹתָהּ הִחִיתִי. (במדבר כב).

4

43. אין ספק שהצדק עם רוב מפרשי ימי הביניים ומדקדקי ימי הביניים שהבינו את המילה רגלים בכל ההקשרים הללו במובן "פעמים"... במקום הצירוף "שלוש רגלים... בשנה" בשמות כג, יד מופיע הצירוף המקביל "שלוש פעמים בשנה" באותו הקשר רחב בשמות כג, יז: "שלוש פעמים בשנה יראה כל זכורך אל פני האדון ה'... טור-סיני מוסיף שנוסף לצירוף "זה שלוש רגלים" בסיפור בלעם, שכבר ראינו, מצוי הצירוף "זה שלוש פעמים" במדבר כד, י, אף הוא בסיפור בלעם: "לקב איבי קראתיך והנה ברכת בך זה שלוש פעמים" (ח' כהן, "רעים לא נאמנים: משמעים רגילים של מילים בעברית בת זמננו שנולדו מתוך טעות", בתוך: א' ממן, ש' פסברג וי' ברויאר [עורכים], שערי לשון – מחקרים בלשון העברית, בארמית ובלשונות היהודים מוגשים למשה בראשר, א, ירושלים תשס"ח, עמ' 28).

פסח (פ-ס-ח פעל)

44. (יג) וְהָיָה הַדָּם לְכֶם לְאֹת עַל הַפֶּתַח אֲשֶׁר אֲתֶם שָׂם וְרִאִיתִי אֶת הַדָּם וּפִסַּחְתִּי עֲלֵכֶם וְלֹא יְהִי בְכֶם נֶגֶף לְמִשְׁחִית בְּהַכְתִּי בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם.

(כג) וְעַבְר ה' לִנְגֹף אֶת מִצְרַיִם וְרָאָה אֶת הַדָּם עַל הַמִּשְׁקוֹף וְעַל שְׁתֵּי הַמְּזוּזוֹת וּפִסַּח ה' עַל הַפֶּתַח וְלֹא יָתַן הַמִּשְׁחִית לְבֹא אֶל בְּתִיקֶם לִנְגֹף.

(כז) וַיֹּאמְרָתֶם זֶבַח פֶּסַח הוּא לָהּ אֲשֶׁר פֶּסַח עַל בְּתִי בְּנֵי יִשְׂרָאֵל בְּמִצְרַיִם בְּנִגְפוֹ אֶת מִצְרַיִם וְאֵת בְּתִינוּ הִצִּיל וַיִּקַּד הָעָם וַיִּשְׁתַּחֲוּוּ (שמות יב).

45. ופסחתי - וחמלתי, ודומה לו (ישעיהו לא ה) פסוח והמליט. ואני אומר כל פסיחה לשון דלוג וקפיצה. ופסחתי מדלג היה מבתי ישראל לבתי מצרים, שהיו שרוים זה בתוך זה, וכן (מלכים א' יח כא) פוסחים על שתי הסעיפים, וכן כל הפסחים הולכים כקופצים, וכן (ישעיהו לא ה) פסוח והמליט, מדלגו וממלטו מבין המומתים (רש"י, שם פסוק יג).

46. כַּצְּפָרִים עֹפֹת כֵּן יִגַּן ה' צֶבֶב-אוֹת עַל יְרוּשָׁלַם גִּנוֹן וְהִצִּיל פֶּסַח וְהַמְלִיט (ישעיהו לא, ה).

47. באברהם כתיב והוא עומד עליהם והקב"ה הגין על בתי בניו במצרים שלא ינגפו שני ופסח ה' על הפתח (שמות יב כג) (מכילתא דרבי ישמעאל, בשלח - מסכתא דזויהי, פתיחתא).

48. המובן המקובל של הפועל המקראי פסח בשלוש היקרויות אלה הוא "דילג". מובן זה קיבל עדיפות על פני כל מובן אחר שהוצע, במיוחד כתוצאה מפירושו החד-משמעי של רש"י... מהתקבולת בפסוק זה ברור הוא, שהפועל המקראי

ימי עיון בתנ"ך תשע"ח

פסח הוא פועל פיוטי נרדף לפועל הרגיל הגן, בדיוק כשם שהפועל הנדיר המליט הוא פועל פיוטי נרדף לפועל הרגיל הציל. מובן זה, "להגן", מתאים בדיוק אף לשלושת ההקשרים הנ"ל בשמות יב... לפיכך חג הפסח באנגלית אינו Passover אלא Holiday of Divine Protection (ח' כהן, מחקרים בלשון יא-יב, שם, עמ' 188-191).

49. ידוע שמילים מסוימות מלשון המקרא משמשות בעברית המדוברת במשמעות שמקורה בפרשנות מוטעה... האירוניה האמיתית בסוגיה זו היא שבמקרים לא מעטים השימוש בשפה המדוברת נקבע מלכתחילה על סמך פירוש נפוץ אבל מוטעה שיוחס למילה בעברית המקראית, וכך מובנה הרגיל בעברית החדשה נולד מתוך טעות! אדרבה, נראה שברוב המקרים של המקרים הנדונים להלן המובן המקראי הנכון היה אכן בשימוש בתקופה הבתר מקראית לפני תקופת העברית החדשה, אבל בשלב מסוים (לפעמים בימי חז"ל ועוד יותר בימי הביניים) הועדף המובן המוטעה. מעניין הוא שמי שהיטה את הכף לפעמים לטובת המובן הלא-נכון היה הפרשן הדגול רש"י בפירושו הסמכותי למקרא (ח' כהן, שערי לשון, שם, עמ' 27).

צִלִּיל

50. וַיָּבֵא גִדְעוֹן וְהִנֵּה אִישׁ מְסַפֵּר לְרֵעֵהוּ חֲלוֹם וַיֹּאמֶר הִנֵּה חֲלוֹם חֲלַמְתִּי וְהִנֵּה צִלִּיל לֶחֶם שְׁעָרִים מִתְהַפֵּךְ בְּמַחְנֵה מִדְיָן וַיָּבֵא עַד הָאֶהָל וַיִּפְּלוּ וַיִּהְיֶהוּ לְמַעֲלָה וְנָפַל הָאֶהָל (שופטים ז, יג).

51. ענין שלישי... "תצלינה שתי אזניו" ושמו ממנו "והנה צליל לחם שעורים" כמו רעש... ומן השרש הזה והענין הזה "ובמנענים ובצלצלים" "בצלצלי שמע" "והלוים בני אסף במצלתים" אלא שבמצלתים חסר אחד מכפלו... (ר' יונה אבן ג'נאח, ספר השרשים, ערך הצדי והלמד הכפולה).

52. צלול - כתיב בו"י וקרי ביו"ד ואחד הוא כי אותיות אהו"י מתחלפות והוא מענין תצילנה אזניו כלומר שמע רעש לחם שעורים שהיה מתהפך במחנה מדין ובאמרו לחם שעורים נראה כי שמע וראה אותו או יהיה מן צלי אש שרשו צלה כמו מן שורש הגה היגיגי ופי' עוגת שעורים וטעם צליל שהיתה צלויה בגחלים והוא הנקרא בדברי רז"ל חררה (רד"ק, שופטים שם).

53. וַאֲתָא גִדְעוֹן וְהָא גְבָרָא מְשַׁתְּעֵי לְחִבְרִיָּה חֲלָמָא וַאֲמַר הָא חֲלָמָא חֲלַמְתִּי וְהָא חָרָר דְּלַחִים סְעָרִין מִתְהַפֵּךְ בְּמִשְׁרִית מִדְּנַיָּא וַאֲתָא עַד מִשְׁפָּנָא וּמְחָהִי וְנָפַל וְהַפְּכִיָּה לְעֵילָא וְנָפַל מִשְׁפָּנָא (תרגום יונתן, שופטים שם).

54. על פי התרגומים, ובראשם תרגום יונתן ותרגום השבעים, צליל הוא עוגה, דבר מאפה... המחקר בן ימינו נוטה גם הוא לפרשנות זו או לפרשנות הקרובה לה. המשמעות הרווחת בימינו מקורה בהסבר אחר שניתן למילה בימי הביניים... אף שאבן ג'נאח ורד"ק מנמקים היטב את ביאורם למילה צליל בדמיונה למילים אחרות מן המקרא, נראה כי ברקע פירושים עומד גם מה שאינו נזכר במפורש: הפועל הערבי صَلَّى שפירושו 'נשמע' או 'השמיע קולי', ובייחוד שם הפעולה שלו - صَلَّי - הדומה להפליא למילה צִלִּיל. השימוש במילה צליל במשמעות 'קולי' החל בימי הביניים. במאגרי המילון ההיסטורי ובמאגר היהדות הממוחשב של אוניברסיטת בר-אילן (פרויקט השו"ת) מצאתי שימוש כזה למן המאה האחת-עשרה, וכצפוי, בתחילה אצל מחברים דוברי ערבית... בלשונו היום אין משתמשים כלל במילה צליל לציון דבר מאפה, ומשמעות הקול נותרה המשמעות היחידה של המילה (ת' כץ, "על דרכן של מילים מקראיות קשות אל לשון ימינו", לשוננו עו [תשע"ד], עמ' 59-61).

הַעֲתִיק (ע-ת-ק הפעיל)

55. גַּם אֶלָּה מְשָׁלִי שְׁלֹמֹה אֲשֶׁר הַעֲתִיקוּ אֲנָשֵׁי חֲזָקָה מְלֶךְ יְהוּדָה (משלי כה, א).

56. עתק הפעיל: 1. זו קדימה: וַיַּעֲתֵק מֶשֶׁךְ הַהָרָה (בראשית יב, ח) 2. התרחק מ-... 3. (הא-ל) הזיז, העביר... 4. רשם את הכתוב מטופס אחד למשנהו: גַּם אֶלָּה מְשָׁלִי שְׁלֹמֹה אֲשֶׁר הַעֲתִיקוּ אֲנָשֵׁי חֲזָקָה מְלֶךְ יְהוּדָה (משלי כה, א) (מ"צ קדרי, מילון העברית המקראית - אוצר לשון המקרא מאל"ף ועד תי"ו).

57. ...ואולם כל ארבע ההיקרויות האחרות של פועל זה במקרא בניין הפעיל מתפרשות בבירור לפי המובן "להעביר (ממקום למקום)"... כבר הציע ח"א גיזבורג ז"ל שיש להבין גם את השימוש במשלי כה, א במובן "העברת מסמכים ממקום למקום". לדעתו מדובר ב"הצלת" החלק הזה של ספר משלי והעברתו על ידי אנשי חזקיה מלך יהודה משומרן לירושלים מיד אחרי חורבן עשרת השבטים ב-721/722 לפני הספירה בזמן מלכותו של חזקיה מלך יהודה. ההנחה המוטעית המקובלת שמדובר בהקשר זה ב-copying של הטקסט בלבד - מובן שאין לו תקדים עד לראשית ימי הביניים - מנעה מאתנו להעריך כראוי את חשיבותה של כותרת זו בספר משלי... הנני מוסיף את העדות החשובה מאכדית שבה הפועל הזה šutuqu (בבניין הגורם האכדי שְׁפָעַל, המקביל להפעיל העברי) מופיע כמה פעמים בהקשר למסמכים, והמובן הוא תמיד "להעביר מסמכים ממקום למקום"... מכאן ברור שגיזבורג אכן צדק, והמובן "to copy" לפועל העתיק אינו קיים בעברית מקראית ואינו מתועד עד לראשית ימי הביניים (ח' כהן, שערי לשון שם, עמ' 39-41).